

розмежувальною лінією є «моє» – «чуже». Саме тому в Проекті відійшли від поняття форми власності (як не юридичної, а політекономічної категорії). В Проекті згадуються лише суб'єкти права власності, які у відповідності з Конституцією можуть бути не тільки фізичні та юридичні особи (в тому числі держава та територіальні громади), а й народ. А сутність та зміст права власності є загальними категоріями незалежно від суб'єктного носія цього права.

Сім років знадобилось на те, щоб розвіяти такий міф, як право колективної власності, що, на жаль, і зараз збережене в Законі «Про власність» та в іншому законодавстві. Все більше людей, навіть неспеціалістів, розуміють, що, скажімо, у господарському товаристві право власності на майно товариства належить не колективу чи засновникам, а самому товариству і це право власності за своїми економічними ознаками є приватною власністю юридичної особи.

Проект ЦК, крім права власності, містить ще чотири речевих інститути – володіння, право обмеженого користування чужими речами (сервітути), право обмеженого користування чужою землею для сільськогосподарського виробництва (емфітевзис) і право користування чужою землею для забудови (суперфіцій).

Чи не єдиним «аргументом» опонентів цих інститутів було те, що вони походять із стародавнього римського цивільного права, і в сучасному економічному житті виглядають «динозаврами». По-перше, всі основні категорії сучасного права походять з римського приватного права. Збереглася навіть термінологія. По-друге, ці речеві інститути, відображаючи потреби економічного життя, існують, якщо навіть немає відповідного правового регулювання. Наприклад, в Україні згадані речеві інститути в діючому законодавстві відсутні, але ж є реальне економічне життя. Наприклад: права членів сім'ї – невластників користуватися приміщенням та деяким іншим майном власника (сервітут); надання земельної ділянки користувачам у тривале відчужуване користування (емфітевзис); продаж права користування міською землею під забудову (суперфіцій). В умовах ринкової економіки та приватної власності потреба у цих цивільно-правових інститутах буде зростати. Більш того, економічна їх цінність настільки висока, що за їх відсутності прогресивні економічні процеси розвиватися просто не можуть.

Ч.Н.Азімов, д-р. юрид. наук

ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

У період, коли відбувається трансформація суспільства, стало необхідним по-новому поглянути на природу і зміст базових інститутів цивільного права, у тому числі і на цивільні правовідносини.

Проект Цивільного кодексу України у ст. 1 визначає, що цивільними правовідносинами є майнові та особисті немайнові відносини його учасників. Вони за своєю природою є приватно-правовими відносинами.

Відомо, що до перехідного періоду в країні панувала марксистсько-ленінська теорія розвитку суспільства. Вона виходила з того, що у сфері економіки (господарства) виникають публічні відносини. Звідси запереч-

чення приватного права і приватних відносин, оскільки приватний розглядався як інтерес класу, а не однієї особи.

У цих умовах дискусія проходила у межах означеної теорії і присвячувалася аналізу природи суспільних відносин, які регулюються нормами цивільного права. Дослідження у першу чергу присвячувалися співвідношенню виробничих відносин з відносинами, які регулюються нормами зазначеної галузі права.

Одні автори, виходячи з того, що виробничі відносини не залежать від волі і свідомості людей, приходять до висновку, що цивільно-правові відносини є ідеологічною надбудовою над виробничими відносинами. Так, Є.А. Суханов пише, що «правовідносини – ідеологічні надбудовні відносини...» [1, с.45].

Однак ряд авторів висловлюють сумніви у винятково ідеологічному змісті правовідносин. О.А. Пушкін вважає, що врегульовані правом базисні відносини «не перетворюються в ідеологічні надбудовні, а як і раніше залишаються базисними відносинами» [2, с.16]. На думку Н.О. Єгорова, в цивільних правовідносинах виражається єдність правової надбудови і економічного базису [3, с.73].

Розвиток ринкової економіки зумовив рецепцію приватного права. Його норми забезпечують регулювання відносин, які виникають на основі приватної власності, рівності сторін, свободи договору. Але, як відомо, норми приватного права покликані регулювати відносини, які виникають з метою задоволення приватного інтересу, оскільки він необхідний при всякому вчинку. «Дії без інтересу, – пише Р. Ієринг, – є така ж нісенітниця, як дії без мети» [4, с.42].

Інтерес – це багатостороннє явище. Він може бути диференційований за різноманітними критеріями, у тому числі на матеріальний і духовний.

Матеріальний інтерес породжує майнові відносини. Вони можуть бути як елементом виробничих, так і інших відносин (авторський гонорар, спадкування). Духовний інтерес реалізується в ідеологічних (надбудовних) відносинах. Ці інтереси лежать в основі предмету цивільного права, який складається з майнових (матеріальний інтерес) і немайнових відносин (духовний інтерес). Тому слід погодитися з Р.О. Халфіною, що в реальному побуті правовідносини можуть бути як ідеологічні, так і матеріальні [5, с.92].

Оскільки в основі правовідносин лежить норма права, яка є вираженням волі держави, постільки доцільно досліджувати співвідношення волі учасників і держави. Одні автори вважають, що зміст цивільних правовідносин складає воля держави, виражена в цивільно-правових нормах, які реалізуються в цивільних правовідносинах [6, с. 88], інші – кожен з учасників виявляє особисту волю, виступаючи у той же час представником держави [7, с.35].

Слід погодитися з Ю.К. Толстим, який стверджує, що у правовідносинах втілюється взаємодія державної волі його учасників [8, с.27]. «Вольова» теорія правовідносин не завжди відбиває практику правового регулювання ряду відносин. Справа у тому, що окремі суб'єкти правовідносин можуть не володіти свідомою волею (малолітні, душевнохворі), однак законодавець визнає за ними певні права і обов'язки. Останні реалізуються

ними через дії інших осіб. Але у цьому випадку виявляється не їх воля, а воля іншої особи (опікуна). Виникає ситуація, при якій представник, реалізуючи своє суб'єктивне право, створює права і обов'язки для іншої особи. У цьому зв'язку Гельдер трактує повноваження законного представника (опікуна) як його посадову компетенцію, а майно підопічного, яке знаходиться в управлінні опікуна, як посадове майно [9, с.23].

Поряд з вольовою теорією правовідносин існує так звана теорія «інтересу». Остання, на думку її автора (Р. Ієринга), повинна усунути зазначені недоліки. На їх думку, там, де відсутня психологічна воля, панівне значення набуває юридична воля, яка визнається законом за носіями інтересу, у тому числі і за недієздатними особами [10, с.38]. Прибічники цієї теорії, здійснюючи аналіз співвідношення інтересу і волі, приходять до висновку, що означені категорії співвідносяться як загальне до окремого, тобто інтерес завжди має місце у правовідношенні, а воля – за наявності її у суб'єктів правовідносин. Звідси висновок, що розуміння права в якості охорони інтересів більш загальне, ніж розуміння його як розмежування волей [11, с.81].

У наш час прибічниками теорії інтересу є В.К. Попов і А.Н. Статівка. Вони вважають, що економічні відносини між конкретними суб'єктами не означають, що вони виступають як вольові. Разом з тим відзначають, що «суб'єкти свідомо використовують цю форму спілкування для задоволення своїх інтересів» [12, с.35]. Але в основі «свідомого спілкування», тобто взаємних відносин, лежить воля їх учасників, направлена поставленою кожним з учасників метою.

А.Н. Статівка слідом за Р. Ієрингом визнає, що інтерес усвідомлюється людьми, тобто він носить суб'єктивний характер. Однак автор доходить висновку, що інтерес «за своєю природою є об'єктивним соціальним явищем» [13, с.11]. Але під об'єктивним явищем розуміється предмет, на який направлена будь-яка діяльність. Але діяльність є вираженням людської волі.

У літературі була висловлена думка про те, що правовідносини не можуть бути зведені а ні до волі, а ні до інтересу. «Інтерес перетворюється у суб'єктивне право тоді, – пише Ю.С. Гомбаров, – коли захист його і сам об'єкт захисту визначається індивідуальною волею» [14, с.452-453]. Наведені думки показують, що поняття цивільного правовідношення є предметом наукової дискусії.

У цивільних правовідносинах поряд з прагненнями його учасників важливе значення має і воля держави, так звана «юридична воля». У цьому зв'язку необхідно досліджувати співвідношення останньої з волею учасників правовідносин. У окремих правовідносинах її функції можуть бути різними. У тих, де учасники володіють свідомою волею, держава лише охороняє, не втручаючись у їх здійснення. Але може бути так, що учасники не володіють свідомою волею або володіють нею у недостатній мірі. У такій ситуації державна воля виявляється або в безпосередній охороні інтересів означених осіб або шляхом підпорядкування волі інших осіб, здійснюючи контроль за діяльністю останніх.

Захист прав на основі державної волі встановлює ст.527 ЦК України, яка говорить про те, що спадкоємцями можуть бути діти померлого, зачаті

при його житті і народженні після його смерті. Слід відзначити, що цивільне законодавство майже в усіх країнах передбачає можливість охорони спадкових інтересів ще ненародженої дитини. А ст. 906 ЦК Франції допускає можливість вчинення дарування на користь ще ненародженої дитини.

Охорона прав малолітнього у правовідносинах може здійснюватися і поза волею дієздатного учасника. Так, на основі державної волі неповнолітні або непрацездатні діти спадкодавця у силу ст.535 ЦК України, незалежно від заповіту, мають право на обов'язкову частку.

Державна воля виявляється у правовідносинах, які виникають у зв'язку з призначенням опікуна і піклувальника. Виникнення правовідносин між опікуном, піклувальником і підопічними може мати місце тільки тоді, коли будуть відсутні протиріччя в їх інтересах (ст. 140 Кодексу про шлюб та сім'ю України). Державна воля не припускає виникнення такого протиріччя і в процесі здійснення опікуном і піклувальником своїх обов'язків. Так, ст.146 Кодексу про шлюб та сім'ю України встановлює, що опікун і піклувальник, їх дружини і близькі родичі не вправі укладати угоди з підопічними, а також не вправі представляти осіб, які перебувають у них під опікою і піклуванням, при укладенні угод або веденні судових справ між підопічним і дружиною опікуна чи піклувальника та їх близькими родичами. Опікун і піклувальник не вправі здійснювати дарування від імені підопічного, а також зобов'язуватися від його імені порукою.

Разом з тим держава за допомогою своїх органів здійснює контроль за діяльністю опікуна, який укладає угоди в інтересах підопічного. Опікун не вправі без дозволу органів опіки і піклування укладати угоди, а піклувальник – давати згоду на їх укладення, якщо вони виходять за межі побутових.

Державна воля може захищати інтереси держави від дій її учасників, направлених на завдання їй збитків. У цьому випадку воля держави несе в собі і каральні функції. Так, згідно зі ст.49 ЦК угоди, укладені з метою, суперечною інтересам держави і суспільства, визнаються недійсними. Разом з тим за наявності умислу у обох сторін все виконане стягується в доход держави. За наявності умислу лише у однієї сторони все отримане або належне їй за угодою стягується в доход держави.

Таким чином, поняттям цивільних правовідносин охоплюється як воля держави, так і воля їх учасників. Однак значимість цих волей залежить від конкретного змісту суспільних відносин, які регулюються нормами права.

Список літератури :

1. Гражданское право. М., 1993.
2. Гражданское право Украины. Ч.1. Х., 1996.
3. Гражданское право. Санкт-Петербург, 1995.
4. Иеринг Р. Цель в праве. Санкт-Петербург, 1881.
5. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. М., 1979.
6. Иоффе О.С. Советское гражданское право. М., 1967.
7. Бурлай Е.В. Норма права и правоотношения в социалистическом обществе. К., Наукова думка, 1987.
8. Толстой Ю.К. К теории правоотношений. Л., 1954.
9. С.Н. Братуся. Субъекты гражданского права. М., 1950.
10. Венидиктов А.В. Государственная социалистически собственность. М., 1948.
11. Коркунов Н.И. Лекции по общей теории права. Санкт-Петербург, 1914.
12. Попов В.К. Право и материальные интересы в межхозяйственной кооперации. Х., 1983.
13. Стативка А.Н. Договоры в агропромышлен-

ПРЕДМЕТ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Демократизація українського суспільства, орієнтація його на загальноприйняті світові цінності та розбудова правової держави зумовили необхідність переоцінки права і перш за все ролі цивільного права як у наданні людині забезпечених можливостей прояву своєї індивідуальності та потреб, так і у розвитку самого суспільства. Із попелюшки, яку принижували елементи владного розподільчого регулювання, воно перетворилось у принцесу, а його основа – Цивільний кодекс – став в ряд фундаментальних законів цього суспільства та своєрідною конституцією громадянського суспільства. Як вдало висловився Матвеев Г.К., ЦК став своєрідною «шапкою Мономаха» для всіх приватних відносин. Будучи прийнятим представницьким, але все ж таки державним органом, ЦК має свою автономію від тієї ж держави, оскільки регулює нормальні людські правовідносини на засадах рівності, гуманізму, диспозитивності. Його норми як адекватне відображення економічних закономірностей створюють стабільну основу правового регулювання приватних відносин на користь їх учасників і опираються на «непорухні принципи свободи, свободи власності, свободи договору та підприємництва, що забезпечені у своїй реалізації належними механізмами судового захисту» [1, с.7]. (ступна ст. до пр. ЦК С.7) Якщо «об'єктивну сторону (функціонування Р.Б.) громадянського суспільства, як і кожного суспільства, ... становлять економічні закони» [2, с.30], які до того ж не визнають політичної формації та різного роду експериментів, то цивільне право і його стержень – ЦК стає пріоритетним серед інших нормативних актів. Тому не випадково, що прийняття цілої низки інших кодифікаційних актів ставиться в залежність саме від прийняття ЦК. Але не зовсім зрозуміла позиція Верховної Ради України з безкінечним переносом строків розгляду цього вкрай важливого законопроекту та порушенням зобов'язань України перед європейською спільнотою. Чинний ЦК практично вичерпав свої можливості для регулювання відносин в умовах демократичного суспільства та ринкової економіки. Скільки стару свиту не латай, вона новою ніколи не стане. До того ж слід мати на увазі, що на перехідному етапі економіки прийняти з першого разу бездоганний кодифікаційний акт вкрай важко, особливо при загостренні політичної боротьби. Можливо, до виборів Президента України це робити не варто через велику вірогідність спроб провести у ньому політично орієнтовані норми. Безумовно, що всі аспекти цивільних правовідносин також неможливо врахувати, що передбачає подальшу роботу над його удосконаленням. Окрім цього, враховуючи принцип «дозволене все те, що не заборонено законом», та появу внаслідок технічного та соціального прогресу нових об'єктів, а з розвитком підприємницьких правовідносин і сурогатних суб'єктів, в подальшому ЦК може доповнюватись новими інститутами та субінститутами.